

Geçmişten Geleceğe Kendiliğe Bir Bakış: Özgünlük, Zaman ve Özgürlük †

[A Look at the Self from the Past to the Future: Genuineness, Time and Freedom]

Volkan ÇİFTECİ *

Ankara Yıldırım Beyazıt University

Received: 21.11.2018 / Accepted: 18.12.2018

DOI: .....

Research Article

Abstract: Understanding concerning the self has been one of the most important subjects in philosophy since Descartes. When we try to catch a glimpse from the past to the future, it strikes to the eye that in the past, the perception of the self was general, common and determinist. When we shift our focus towards modern era and the present-day, the self is understood in terms of individuality, internality and authenticity by stripping off its social and general character and breaking free from the outer deterministic chains. As a result, the self, then, starts referring to the free acting agent who is different and original. Yet, it is suspicious that this view of self will remain unchanged in the future. For the scientific and technological developments so much change people's overall world and the way they perceive that the perception of the self appears not to remain longer without undergoing a radical change. It appears that as a result of the phenomena-possible to happen in the future-such as artificial intelligence, metaverse and hive mind, our view of the self will undergo substantial alteration. This paper aims to present an overview concerning how our conception of the self was in the past, what kind of change it has been undergoing in the present-day and to what it will evolve in the future.

Keywords: self, genuineness, time, freedom, artificial intelligence.

† Bu makalenin "Modern Dönem ve Günümüzde Kendilik" başlıklı üçüncü bölümü, yazarın 2017 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Felsefe Bölümüne sunduğu *Revealing the Fact: the Inseparable Relation between the Self and Time* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* **Author Info:** Dr. Res. Assist. - Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy, Esenboğa-Ankara, TURKEY.

E-mail: volkan_cifteci@yahoo.com / Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-5576-6255>

To Cite This Paper: Çifteci, V. (2018). "Geçmişten Geleceğe Kendiliğe Bir Bakış: Özgünlük, Zaman Ve Özgürlük" *MetaZihin*, 1(2): 195-210.

Öz: Kendiliğe ilişkin kavrayışımız Descartes'tan bu yana felsefenin en önemli konularından biri olmuştur. Geçmişten geleceğe doğru kısa bir bakış attığımızda, geçmişte bu kavrayışın genel, toplumsal ve belirlenimci olduğu göze çarpar. Modern döneme ve günümüze gelinirken kendilik, toplumsallık ve genellikten sıyrılıp dışsal belirlenim zincirlerini kırarak, bireysellik, içsellik ve özgünlük üzerinden anlaşılmaya başlanır. Bunun doğal sonucu olarak da "ben" artık kendine has olan, farklı olan ve özgür seçimler yapabilen "özneye" gönderme yapmaya başlar. Ancak, kendimize ilişkin bu yaklaşımın gelecekte bu şekilde kalmaya devam edeceği şüphelidir. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler, insanları etkileyip onların dünyalarını ve algılarını o denli değiştiriyor ki kendiliğe ilişkin algının değişmeden uzun süre kalacağı pek olanaklı görünmüyor. İleride gerçekleşme olanağı olan; yapay zeka, sanal gerçeklik (*metaverse*) ve kovan zihin (*hive mind*) gibi kavrayışlar sonucu, kendilik anlayışımızın bir hayli değişeceği izlenimi oluşuyor. Bu yazıda, geçmişte kendilik anlayışımızın nasıl olduğu, günümüzde ne şekilde dönüşmeye başladığı ve gelecekte nereye doğru evrileceğine dair bir bakış sunulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: kendilik, özgünlük, zaman, özgürlük, yapay zeka.

1. Giriş

Felsefe tarihi; bir ve çok, varlık ve oluş, özne ve nesne gibi karşıt kavram çiftleri arasında meydana gelen bir gerilim tarihi olarak okunabilir. Belli bir zamanda, varlık mutlaklaştırılırken, başka bir zamanda oluş nihai öneme sahip olur; bir dönem tekillik merkeze alınırken başka bir dönem çokluk hayati olur; benzer şekilde, bir anda öznel olan asıl olarak değerlendirilirken, başka bir anda nesnellüğün temel olan olduğu iddia edilir. Örneğin, Spinoza için asıl olan bir ve tek iken; Leibniz için gerçeklik çokluktan ibarettir. Parmenides, hakikatin değişmeyen "varlık" olduğunu söylerken; Herakleitos, onun çokluk ve sürekli değişim olduğu konusunda ısrar eder. İdealistler özneye ve öznel olana asli önem atfederken, realist düşünürler için hakikat nesne ve dolayısıyla nesnel olandır.

Felsefe tarihi gibi genel bir alandan biraz uzaklaşıp, ilgimizi kendilik¹ kavramı üzerine çevirdiğimizde, şöyle bir manzara ile karşılaşırız: Tarihin eski dönemlerinde, insanlar küçük gruplar halinde yaşarlardı. Kendileri üzerine düşünceleri, kim oldukları, tam anlamıyla grubun örgütlenmesi, yaşayışı, iç dengeleri, ihtiyaçları, grup içerisindeki işlevleri, grubun varlığını sürdürmesinde oynadıkları-önemli veya önemsiz-roller üzerinden belirlenirdi (Harari, 2015). Aslına bakılırsa, bugün anladığımız şekliyle kendilik ve benlik gibi kavramlar geçmiş dönem insanları için anlaşılması zor kavramlar olmak şöyle dursun, kelimenin gerçek anlamıyla yabancı kavramlardı. Bu da kendilerini topluluk, genellik, kamusal alan, grup ile uyum içerisinde olmak, grubun

¹ Bu yazıda kendilik (*self*), öz-farkındalığı olan bireysel varlığa, yani birinci tekil kişiye gönderme yapması anlamında "ben" (*I*) ile eş anlamlı kullanılmıştır. Özne (*subject*) ise, genel anlamda algılayan, gözlem yapan ve öz-farkındalığı olan varlık veya fail anlamına gelir. Kendilik, öznenin kendisine yaptığı bir göndermedir.

çıklarları söz konusu olduğunda fedakarlık yapmak üzerinden tanımıyor oluşlarından kaynaklanıyordu. Böyle bir zihinsel yapının, kendisini; bireysellik, özgünlük ve özgürlük üzerinden anlamasını beklemek gerçekte pek de uyumsuzdu. Daha sonra, krallık ve imparatorluk gibi tekçi yönetimlerin oluşmasıyla, insanlar kendilerini krallığa bağlı bir tebaa ve hükümdara ait bir eşya olarak düşünmek zorunda kaldılar. Oysa günümüze baktığımızda, eski toplumsal yapıların köklü değişimler geçirdiği kolaylıkla görülür. Örneğin, krallık ve imparatorluk gibi totaliter yönetimlerin çöküşüyle, insanlar tebaa olmaktan kurtulup, kendilerini birey olarak algılamaya başladılar. Bu da kendilerini, özgünlük ve özgür istenç gibi kavramlar bağlamında anlamalarına olanak vermeye başladı. Bugün, iyi işleyen bir demokraside, insanların, kendilerini; bireysellik, kendine has oluş (sahicilik; sahilik), özgürlük ve zamansal (sınırlı; bitimli) olmak üzerinden anladıkları görülebilir. Başka bir deyişle, tarihsel olarak baktığımızda, kendilik ile ilgili algının genellikten özelliğe, kamusalıktan bireyselliğe–toplumun herhangi bir parçası olmaktan, kendi özgür iradesi olan otonom bir varlığa–doğru bir hareketi olduğu ve bu şekilde evrildiği anlaşılabilir. Burada şu soruyu sormakta yarar var: Bu şekilde evrilen kendilik algımız, gelecekte hangi doğrultuda ilerleyecek? Bu yazıda, kendilik anlayışının geçmişte nasıl olduğu ve günümüzde kendilikten ne anlamamız gerektiği özgünlük, özgürlük ve zaman bağlamında ele alındıktan sonra, yukarıdaki sorunun cevabı araştırılmaktadır. En azından, gelecekte kendilik kavramının ve insana dair algımızın nasıl dönüşüp değişeceğine ilişkin bir bakış yakalanmaya çalışılmaktadır. Buradaki iddia şudur: bilimsel ve teknolojik ilerlemeler doğrultusunda, gelecekte gerçekleşme olasılığı yüksek olan yapay zeka (YZ), sanal gerçeklik (*metaverse*) ve kovan zihnin (*hive mind*) ortaya çıkışı gibi durumlar sonucunda, kendiliğe ilişkin anlayışımızın yeniden değişeceği ve tekrar geçmiştekine benzer bir şekilde, genellik ve kamusalıktan üzerinden ele alınacak bir biçime dönüşeceği. Hatta buradaki öngörü, geçmişteki kendilik anlayışımızın bir adım ötesine geçerek, bireyselliğimizi ve özgür irademizi geride bırakıp bunları tam anlamıyla kaybedeceğimiz ve mutlak genelliğin içerisinde eriyeceğimiz sonucuyla karşı karşıya kalma tehlikesi olduğu yönündedir. Öyleyse, bu yazıda, kendiliğin tarihsel (zamansal) hareketi, kamusalıktan (geçmiş) bireyselliğe (şimdi) ve sonra tekrar–ama bu kez mutlak anlamda–kamusalıktan ve genelliğe (gelecek) doğrudur.

2. Geçmişte Kendilik

Avcı ve toplayıcı topluluklarda insanlar, küçük gruplar (50 kişiden az) şeklinde yaşarlar. Bu topluluk, avcılık ve toplayıcılık (bitki ve bal gibi diğer besinler) temelinde örgütlenmiş insanlardan oluşur (Giddens, 2012: 69). Herkesin belirli bir görevi olan bu toplumsal yapıda, her şey eşit paylaşıldığı, ortak kullanım yaygın olduğu ve özel mülkiyet malzemeleri (kıyafet dışında) söz konusu olmadığı için, kendilik bilincinin

gelişmemiş olduğu söylenebilir. Bu örgütlenmede kişi, kendini gruba ait hisseder ve kendisini, üzerine düşen görevi yapması üzerinden tanımlar. Bu nedenle Engels (ve Marx) (2010) bu tip toplumsal yapıları ilkel komünal toplumun ilk örnekleri olarak değerlendirir. Benzer şekilde, tarım toplumlarında da insanlar kendilerini ailenin bir ferdi veya genellikle kan bağı temeli üzerinden kurulmuş bir topluluğun bir üyesi olarak değerlendirir.

Antik Yunan düşüncesinde de insan bir topluluğun üyesi olma ve o topluluktaki işlevi üzerinden anlaşıldığı için “ben,” aidiyet ve bir bütünün parçası olma çerçevesinde anlaşılır. Platon, insanı kendinden menkul, bağımsız bir birey olarak ele almak yerine, onu toplumsal bütünün bir parçası olarak düşünür. Toplumun parçası olan her birey, diğerine bağımlıdır. Platon, *Devlet* adlı eserinde, insanın birden çok sanatla uğraşmaktansa tek bir sanat ile uğraşmasının ideal devlet için daha yararlı olacağını ve böylelikle o insanın daha iyi iş göreceğini söyler (2012: 370b; c). Platon, Adam Smith’in iş bölümü (*division of labour*) fikrini önceleyen bu düşüncelerini *Devlet*’in ikinci kitabında tartışır. Platon’a göre toplum “üretenler,” “koruyucular” ve “yönetenler” sınıfı olmak üzere üç ana sınıfa ayrılır (Arslan, 2006: 409).

Aristoteles de Platon gibi, insanı toplumun bir parçası olarak görür ve onu doğası gereği toplumsal-siyasal bir varlık (*zoon-politikon*) olarak ele alır. Aristoteles’e göre, bir devletin veya toplumun parçası olmayan biri ya insandan daha aşağıdadır (hayvan) ya da daha yukarıdadır (Tanrı); ama asla insan değildir (1975: 9). Toplumun bir parçası olan her insanın yerine getirmesi gereken belirli işler vardır. Bu işleri yerine getirme becerisi, genel olarak erdem (*arete*) sözcüğü ile ifade edilir. *Arete*, Yunancada üstünlük, yetkinlik, işlevini yerine getirme yetisi anlamına gelir (1975: 27). Bu bağlamda Aristoteles, devletin düzgün bir şekilde işleminin dayanağını insanların erdemli olmasında görür. Aristoteles’te devletin örgütlenmesi, “zanaatçılar,” “çiftçiler” ve önce yarığıklar daha sonra da rahipler olacak “savaşçılar” şeklinde karşımıza çıkar.

Harari, günümüze çok yakın bir geçmiş olan 1700’lerde ailesini ve toplumunu kaybetmiş birisinin bir ölüden farkı olmayacağını söyler (2015: 352). Bu durumdaki bir kişi o dönemde, kendi başına yaşamaya devam etmesi olanaklı olmadığı için, başka bir aileye ya da topluluğa katılmaya mecbur kalırdı. Evden (ait olduğu gruptan) kaçan bir insan “en fazla başka bir aileye hizmetkâr olabilir, en kötü ihtimalle de orduya katılır veya genelevde çalışmak zorunda kalırdı” (Harari, 2015: 352). Dolayısıyla, bu dönemlerde bireysellik, özgünlük, özgürlük gibi kavramlardan bahsetmek pek de gerçeği yansıtmayacağı için, bugün anladığımız bir kendilik anlayışının gelişmiş olması da pek beklenemez. Ortak mitler, paylaşılan manevi değerler, toplumsal normlar, millet olma bilinci, ulaşılmak istenen belirli bir ülkü/ideal gibi insanı bir bütüne ait hissettiren, onu o bütünün bir parçası yapan şeyler, bütünden uzaklaşıp bir anlamda

soyutlanmayı gerektiren kendi olma farkındalığını ortaya çıkarmaktan ziyade, aidiyet ve bütün olma olgularını oluşturur. Günümüzdeki anlamıyla kendilikten bahsedebilmek için insanlık, sanayi devrimi ve liberal siyasi/ekonomik anlayışı beklemek zorunda kalmıştır.

Görüldüğü gibi, sanayi devrimi öncesinde insan, kendi başına pek bir değeri olmayan; ancak genel olarak toplumun bir parçası, özel olarak ise bir sınıfın üyesi olan ve belirli işlevi yerine getirmesi gereken çarkın bir dişlisi olarak karşımıza çıkar. Bütündeki işlevinden bağımsız olarak insanı düşünerek ona belirli bir değer atfetmek sanayi devrimi öncesi toplumlar için pek de bir anlam ifade etmez. Hatta bugün Türkçede de kullandığımız ve dilimize Fransızcadan geçmiş olan *idiot* sözcüğünün etimolojik kökeni izlendiğinde, Fransızcaya Latince'den, oraya da antik Yunancadan geçmiş olduğu görülür. Antik Yunancada *idiot* (ἰδιώτης, *idiōtēs*) "kendi" sözcüğünden türetilmiş olup kısaca, toplumda, yönetimde yer almayan ve toplum içerisinde bir işlev yerine getirmeyen, kendine has kişi (*private person*), kişinin kendisi (*one's own*) anlamında kullanılmaktadır ("Idiot," 2018). Günümüzde bu kelime farklı dillerde bağlamından koparak olumsuz anlamda kullanılmaktadır. Oysa şu açıktır ki, Antik Yunanda, benlik, bireysellik, kendilik gibi kavramlar, toplumun dışında olmak anlamına geldiği için, olumsuz olarak düşünülmüştür.

3. Modern Dönem ve Günümüzde Kendilik

Modern dönem ve günümüzde "ben;" artık grubun bir parçası, toplumun bir üyesi veya kralın tebaası olmak üzerinden tanımlanmaz. Benlik, artık bireysel, şahici, kendine has olmak şeklinde anlaşılıp özgür eylemlerde bulunabilen bir özellik kazanır. Modern felsefenin kurucusu kabul edilen Descartes, metafizik projesinde varlığından kuşku duyulamayacak bir ilk ilke arayışına girer. Sistematik şüphe adını verdiği yöntem sayesinde ilk ilkeye nihayet ulaşır: "Düşünüyorum, o halde varım" (*Cogito ergo sum*). Varlığından şüphe edilemeyecek bu ilke, kendisinin var olduğudur. İç gözlemi yapan kişinin bulacağı kesinliğinden kuşku duyulmaz ilk ilke olan kendiliğin varoluşu, bilgi felsefesinin sarsılmaz dayanağı olmasının yanında, "ben'i" (bilen özne'yi) dünyanın merkezine çekerek daha sonra gerçekleşecek olan Kant'ın felsefedeki Kopernik devrimine de zemin hazırlar. Kartezyen felsefede özne, artık kendinden bir değeri olmayan ancak toplumun içerisindeki işlevi üzerinden bir anlama sahip olan bir parça veya dişli olmaktan çıkar. Aksine, kendi biricik varoluşunun sarsılmaz gerçekliğinin bilinci ile dünyada merkezi bir yere konumlanır. Bu sayede "beni," kamusalılık, toplumsallık veya dışsallık üzerinden tanımlamak bir son bulur. Bunun yerine, kendilik artık biricik olmak ile, başka bir deyişle, bireysel olmak ile tanımlanmaya başlanır. Tözsel olan bu kendilik anlayışı, bir yandan da tüm zihin hallerinin (*mental states*) değişmez ve sabit bir taşıyıcısı olarak düşünülmüştür.

Hume, Descartes'tan farklı olarak, iç gözlem veya meditasyon ile kavranılan, tüm algı ve deneyimlerin arkasında yatan, diğer bir deyişle, zamanda değişmeden sabit kalan tözsel bir kendilik anlayışını reddeder. Çünkü Hume'a göre, "ben" idesi diye adlandırılan şey "kavranamayacak bir hızla birbirini takip eden ve sürekli bir akış ve hareket içinde olan farklı algıların bir demetinden ya da derleminden başka bir şey" değildir (2009: 174). Hume şöyle söyler: "ben, benlik dediğim şeyin en yakınına girecek olursam, her zaman [...] şu ya da bu tikel algı[ya] çarparım. Hiçbir zaman, benliğimi bir algı olmaksızın yakalayamam, hiçbir zaman algıdan başka bir şey gözleyemem." (2009: 174). Hume'da, "kendiliğin algılar demeti kuramı" (*the bundle theory of the self*) Kartezyen tözsel ben'de olduğu gibi değişmez bir "ben" anlayışını göstermez. Bu şekilde anlaşılan ben Hume için bir yanlısamadan ibarettir. Aksine, Hume için "ben," sürekli akış içerisindeki algı çokluklarından ibarettir. Bu da "kendilik" anlayışının zamansal olduğuna gönderme yapar. Descartes ile biricikliği ön plana çıkan benliğin, Hume ile birlikte zamansal yönü de açığa çıkar.

Kant, *Saf Aklın Eleştirisi'nde*, metafizik alanında bir deneme (*experiment*) yapmayı öne sürer. Ona göre, şimdiye kadar nesnelere merkezi konumda kabul edilirken, öznel edilgen bir konumda düşünüldü. Ancak, bu yaklaşım bizi bilgi felsefesi alanında pek de ileri götürmedi. Bu nedenle Kant şunu önerir: Öyleyse, bundan sonra, özneyi merkeze çekip, nesnelere zihnimize uyması gerektiğini kabul edelim (2015: 25). Felsefede, Kant'ın Kopernik Devrimi olarak adlandırılan bu durum dolayısıyla, Kant, "beni" tam anlamıyla evrenin merkezine yerleştirmiş olur. Descartes gibi, kendilik kavramının biricikliğine vurgu yapan Kant; Hume gibi onun zamansal yönünü de ortaya koymaya girişir. Deneyimin ve deneyim nesnelere bilgisinin öznel koşulu olarak ele alınan zaman, benliğin sentetik birliğinin de koşulu olarak karşımıza çıkar. Kant için bilgi, duyu verisi çokluğunu (*manifold of intuition*) tek bir bilinç içerisinde toplamaktan ibarettir. Dolayısıyla bu işlev, çokluğu birliğe getirme, yani birleşim (*synthesis*) olarak adlandırılır (1929: 111). Kendilik de içsel duyuların, zihinsel haller çokluğunun birleşiminin bilinci olarak anlaşıldığı için, bu birleşim ancak birlikli düşünülen zaman (*the unity of time*) sayesinde gerçekleşebilir. Dolayısıyla (empirik) ben, Hume'un anladığına benzer bir şekilde, zamansal bir düzenleniş olarak anlaşılır. Ancak, Descartes'ın tözsel kendilik fikrini her ne kadar eleştirse de Kantçı empirik ben'in birliğinin koşulu olan, deneyime aşkın, değişmeyen bir "ben" de vardır. Tüm deneyim çokluğunun birleşiminin bilinci olan bu "ben," aşkınsal tam algı (*transcendental apperception*) olarak düşünülür. Kant, bu aşkınsal kendiliği,² mantıksal öznel, biçimsel ben veya bilincin formu olarak anlar. Dolayısıyla, ben, Kant'ta tüm tasarımlarına eşlik etmesi gereken, ancak kendisine eşlik edilemeyen "düşünüyorum" (*Cogito*) tasarımıyla

² Bas C. Van Fraassen, "ben'in" aşkınsallığı konusunda şöyle der: "Ben bu dünyadayım ama bu dünyadan değilim." ("I am in this world, but not of this World.") (2005: 87).

temsil edilir (1929: 152-3). Tüm deneyimin birliğinin mantıksal koşulu olan bu ben, yegane özne olarak karşımıza çıkar.

Kendiliğe bu denli önem atfedilmesi, onun özgür eylemde bulunma gücü olduğunu iddia etmeden pek de olanaklı değildir. Kant, her ne kadar deneyim dünyasında özgürlüğün hesabının verilmesinin olanaklı olmadığını söylese de pratik alanda insanın özgürlüğünü kabul eder. Aydınlanma dönemi düşünürü olan Kant için akıl, kendiliğinden (*spontaneously*) ahlaki yasaları ortaya koyar. İnsanın özgür istenci, doğanın belirlenimci (*deterministic*) işleyişinden bağımsız bir şekilde, dayanağını akılda bulduğu için otonom olarak kabul edilir (Kant, 1999: 94). Kendiliğinden olan pratik akıl, otonom özgür istenç ve belirlenim mekanizmasından bağımsız üretilen ahlak yasaları özgürlüğün pratik alandaki gerçekliğine işaret eder (Kant, 1999: 139).

Bergson, kendiliğin iki yönü olduğunu söyler. Ona göre, benliğimizin, dışsal ve toplumsal olan yüzeysel yönü ve içsel ve bireysel olan derin yönü vardır (2001: 130). Yüzeysel ben mekânsal zemininde düşündüğü için, sınırlı, belirli, kavramsal, yani durağandır. Bu sınırlanıp belirlenmiş “*benin*” özgür olmasını beklemek de boşunadır. Bergson, yüzeysel benden ziyade, içsel ve derin olan sahici kendiliğin (*geniune self*) peşindedir. Sahici kendiliğe erişim sağlayabilmek için, onu mekândan bağımsız olarak düşünmek gerekir. Kendilik, ancak zihinsel hallerini “*süre’de*” (gerçek zaman) ortaya sererken anlaşıldığında sahici olarak ele geçirilebilir. Bergson’a göre Kant, özgür eylemde bulunabilecek kendiliği, zaman ve mekânın dışına itmiştir. Bergson, derin kendiliği yeniden zamansal deneyim alanına çeker. Böylece, sahici kendiliğin, devingenlik ve kesintisiz akış olarak anlaşılın zaman temelinde kendini ortaya koyduğunu ve bu sayede hem zamansal hem de özgür olduğunu gösterir. Burada temel nokta şudur: Bergson için zihin halleri, nesnelere mekânda art arda gelmesi gibi birbirlerinden tamamen bağımsız, niceliksel bir ilişki içerisinde değillerdir. Tam tersine, bilinç durumlarımız ayrışık (ancak iç içe geçmiş), niteliksel ve devingendirler. Mekansal bir ardışıklık olmadığı için neden-sonuç ilişkisinden de bahsedilemez. Bu şekilde anlaşılın bilinç hallerinin kesintisiz hareketi, mekânsal olarak belirlenmez; kelime kalıplarına sığmaz; kavramsal olarak sınırlanmaz. Bilincin bu kendinden ve devingen olan hareketini göz önünde tutarak, Bergson gerçek zamanı bilincin yaşamı (hareketi) olarak anlar. Öyleyse, özgür kendilik; dışsallık, sınırlama ve belirlenim içermeyen “saf sürede” olanaklı olabilir. Herhangi bir belirlenim olmaksızın, kesintisiz bir şekilde akan zihin halleri, özgürlüğün olanağını bizlere gösterir. Ancak, Bergson burada şu noktaya dikkat çeker: Dışsal etki ve toplumsal belirlenim o kadar güçlüdür ki, insanlar genelde içsel ve zamansal olan derin benlerine erişim sağlayamazlar. Dolayısıyla özgürlüğe, yalnızca sahici kendiliklerine, doğrudan, aracısız ve derhal kavrama yöntemi olan sezgi ile erişebilen bir avuç insan tarafından ulaşılabilir. Bu da

sahici, yaratıcı ve kendine has eylem ve üretimlerin neden bu kadar az olduğunu açıklar.

Özgürlüğün, her insan için olanaklı olmadığı konusunda Heidegger, Bergson ile aynı düşünceyi paylaşır. Ancak, Heidegger için de kendilik zamansaldır ve özgürlük olanaklıdır. Heidegger (2001), insana dair iki çeşit varoluş kipinin olduğunu ileri sürer: kendiliğin özel bir tarzı olan sahih (*authentic*) kendilik ve gayri-sahih (*inauthentic*) kendilik. Gayri-sahih kendilik, kabaca Bergson'un tanımladığı yüzeysel kendiliğe benzerlik gösterir. Bu varoluş kipi, toplumsal kabuller, ahlaki normlar, tarihsel miras, kültür, gelenek, görenek gibi dışsal etkiler tarafından şekillenip belirlenmiş genel bir kendilik anlayışını ifade eder. Oysaki sahih kendilik, bireysel, sahicı ve kendine has bir varoluş kipine gönderme yapar. Heidegger genel olarak insan varoluşuna işaret etmek için *Dasein* terimini kullanır. *Dasein* ile zaman arasında ayrılmaz bir ilişki kuran Heidegger, zamanı; geçmiş, şimdi ve gelecek kiplerinin birbirini takip etmesi olarak anlamaz. O zamanı ekstatik (*ecstatic*) birliğinde düşünüp onu kökensel zamansallık (*original temporality*) olarak adlandırır. Kökensel zaman, ontolojik bir yapı olarak varoluşun, düşüşün (*fallennnes*) ve faktisitenin (*facticity*) bir birliği olarak, *Dasein*'in ihtimam (*care*) yapısı ile sıkı bir ilişki içerisinde. Varoluş, düşüş ve faktisite, sırasıyla gelecek, şimdi ve geçmişe karşılık gelmektedir (2001: 376). *Dasein*'in ontolojik yapısı, kendisi de ontolojik bir yapı olarak ele alınan kökensel zamanın ekstatik birliğinde açığa çıkar. Varoluş, düşüş ve faktisite olarak gösterilen *Dasein*'in yapısal elemanları, kökensel zamanı oluşturan geçmiş, şimdi ve geleceğin ekstatik birliği ile iç içe geçmiştir. Bu ilişki ışığında değerlendirildiğinde, *Dasein*'i ancak zaman açısından anladığımızda, onun kendisini, tüm deneyimlerinin zamanda birbiriyle iç içe geçmiş bireysel bir varlık (*entity*) olarak idrak etmesi olanaklı olacaktır. Ancak bu sayede, *Dasein*, doğum ile ölüm arasında uzanan bir varlık olarak açıklanabilir. Tam da bu nedenden ötürü, Heidegger *Dasein*'i zamansallık (*temporality*) olarak yorumlar (2001: 38). Özgürlük sorununa odaklanıldığı vakit, bu sorununun zaman ve sahih kendilik kavramları ile yakından ilintili olduğu kendini gösterir. Kısaca anlatmak gerekirse, ölüm karşısında duyulan kaygı, *Dasein*'in kendi iç sesini duymasına ve kendisini sonlu ve zamansal (bitimli) olarak idrak etmesine yardımcı olur. Bu sayede, bu deneyim *Dasein*'i kendi ölümüne doğru özgürce ilerlediği gerçekliği ile baş başa bırakır. Üstüne üstlük, ortadan kaldırılamaz, alt edilemez, yalnızca *Dasein*'a ait olan (*ownmost*) bir olanak olarak ölüm³ (2001: 2914), onun, ortalama varlık fikrinin bulunduğu "onlar" (*das Man; the-they*) alanıyla tüm bağlarını koparıp atmasına katkı sağlar. Öyleyse, *Dasein*'in zamansal

³ Heidegger, burada "ben'i" gerçekte anlamda tamlayacak, yani "ben'i" "ben" yapacak şeyin "ölüm" deneyimi olacağını söyler. Çünkü kimse, başkasının ölümünü sahicı anlamda deneyimleyemez (2001: 282); herkes zamanı gelince kendi ölümünü sırtlamak zorundadır; ve ölüm her durumda yalnızca "ben'e" aittir (2001: 284).

oluşu, onun bağlı bulunduğu gayri-sahih varoluş kipinden kendini kurtarmasına ve sahili varoluş kipini yeniden ele geçirmesine olanak sağlayacağı gibi, onun özgürlük deneyimini yaşamasına da imkan verecektir.

Görüldüğü gibi, kendilik anlayışı, modern dönemden günümüze doğru, genel, toplumsal ve dışsal olandan, özel, bireysel ve içsel olana doğru evrilmiştir. Her ne kadar, Kant, Bergson ve Heidegger, dışsal olarak belirlenen, empirik, mekânsal ve toplumsal kendilik fikrini tam olarak terk edemeseler de insanların evrende özel bir yere sahip oldukları ve sahici yönlerini açığa çıkarabileceklerini öne sürerler. Bunu yaparken de kendilik; bireysel, zamansal, özgün ve özgür olarak karşımıza çıkar. Ancak, görünen o ki günümüzde kendilik kavramına dair düşüncelerimiz çok uzun bir süre değişmeden kalmaya devam edemeyecek. Peki, gelecekte kendimize dair anlayışımız nasıl değişebilir?

2. Kendilik Kavramının Gelecekteki Dönüşümü

Bilgisayar, yazılım ve sinirbilim (*neuroscience*) gibi alanlardaki ilerlemeler ve robotik teknolojisindeki gelişmeler sonucu yapay zekanın yavaş yavaş hayatlarımıza girdiği görülebilir. Tegmark (2017) ve Bostrom (2014) gibi düşünürler, şimdiden yapay zekanın gerçekleşmesi durumunda karşılaşılabileceğimiz iyi ve kötü senaryoları değerlendirip, bu durumların insanın yaşamını nasıl değiştirebileceğine ve olası tehlikelere karşı neler yapmamız gerektiğine dair öngörülerde bulunmaya başladı bile. Her ne kadar, yapay zekanın insan türünün sonunu getireceğini ve bu nedenden dolayı, bu çalışmalarının sonlandırılması gerektiğini düşünen kötümser bir grup olsa da çalışmalar hızla devam etmekte. Bu bölümde, yapay zekaya ek olarak sanal gerçeklik ve kovan zihin kavrayışlarını da ele alacağım. Bu kavrayışları öngörebilmek ve bunların olası sonuçları değerlendirmek önemlidir. Zira bu durumlar, bireysellik (özgünlük), zamansallık ve özgürlük üzerinden anlaşılan kendilik kavramının anlamının değişmesine neden olacağı benziyor.

I. J. Good (1965) “zeka patlaması” (*intelligence explosion*) kavramını ilk kez kullanarak, insanın kendi imgesinden bir “makineden tanrı” (*deus ex machina*), yani yapay zeka yaratacağına dair bir öngöründe bulunur. Burada “zeka patlamasından” kasıt şudur: insan eğer kendinden daha zeki bir makine yaparsa, bu makine de kendisinden daha zeki bir makine yapabilir ve bu böylece sürer gider. Bu durumda bir “zeka patlamasıyla” karşılaşırız (Good, 1965: 33). Böyle bir durumda, sürekli gelişip daha da zeki olan makineler, bizim bilişsel kapasitelerimizin çok ötesine geçerler. Bizim

zekamızın kavrayamayacağı bu durum ise “teknolojik tekilik”⁴ (*technological singularity*) olarak adlandırılır. Peki, böyle bir durumdan, kendimize, kim olduğumuza ve evrendeki yerimize ilişkin anlayışlarımız nasıl etkilenir? Good, eğer yapay zekayı kontrol altında tutmayı başarabilirsek, bunun insanlığın şimdiye kadar yaptığı son icat olacağını söyler (1965: 33). Bu iyimser senaryo sonucunda, bireysellik (özgünlük), zamansallık ve özgürlük üzerinden anlaşılan kendilik (insan; bilinç) kavramının anlamı nasıl değişebilir?

Tegmark, YZ'nın kontrolü ele geçirdiği senaryoyu şu benzetmeyle açıklar: Nasıl ki, insanlar, diğer türleri zekalarıyla alt ederek dünyadaki baskın türe dönüştüler, benzer şekilde yapay zeka da insanı zekasıyla alt edip egemen canlı formuna dönüşecek (2017: 163). Ancak, Good'un söylediği gibi yapay zekanın, onu nasıl kontrol altında tutacağımızı bize söyleyecek kadar uysal olduğunu ya da en azından yaşamamıza izin verdiğini varsayalım.

Eğer yapay zekayı kontrol altında tutabilirsek, bu bizim son icadımız olur. Bizden daha zeki ve bizim kontrolümüzde olacağı için, istediğimiz–neredeyse–her şeyi çok kısa bir sürede gerçekleştirebilir. Bu durumda, bırakın bir ömür boyu çalışıp didinmeyi, evden, sıcak yatağımızdan çıkmamıza dahi gerek kalmaz. Alaaddin'in Cin'i gibi, isteklerimizi kaşla göz arasında gerçekleştirecek, her şeye kadir bir asistana sahip olmuş oluruz. Herkesin, istediği her şeyi elde edebildiği, rahat, güvenli, konforlu ve lüks bir yaşam, insanın bireyselliğini kaybetmesine ve özgün yönüne erişim sağlayamamasına neden olabilir. Hatta, biraz daha ileri gidip, yapay zekadan, zihinlerimizi bir robota aktarmasını veya sanal bir gerçeklik (*simulation; metaverse*) yaratarak, sınırlandığımız bu dünyadan kaçıp her türlü deneyimi sınırsızca ve güvenli bir şekilde yaşayabileceğimiz bu sanal mecraya yüklemesini (*mind uploading; emulation*) isteyebiliriz⁵ (Bostrom, 2014; Moravec, 1998). Bu sanal mecrada dijital olarak var olacağımız için herhangi bir zaman sınırı ortadan kalkar, başka bir deyişle, bir anlamda ölümsüz olabiliriz.⁶ Heidegger'in belirttiği gibi, insanı farklılaştıran ve kendisine ait gerçek anlamadaki tek deneyimi olacak olan ölüm, yani sonlu ve bitimli olacağının

⁴ Bu terimi ilk kez kullanan Vernor (2003), tekiliği yapay süperzeka'nın ortaya çıkışı olarak düşünür. Terim daha sonra Kurzweil'in (2005), *The Singularity is Near* adlı kitabında incelenmiştir.

⁵ Bilim kurgu alanında bu durum, farklı açılardan, *The Matrix* (1999) ve *Transcendence* (2014) filmleri ile *Black Mirror* dizisinin “White Christmas” ve “San Junipero” adlı bölümlerinde ele alınır.

⁶ Burada, akıllı telefonlardaki bilgilerimiz bulut'a (*cloud*) aktarıldıktan sonra, nasıl başka telefonlardan (bilgisayar vb.) o bilgilere tekrar erişebildiğimiz hatırlanmalıdır. Benzer şekilde, bir kez yedekleme yaptığımız takdirde, zihnimizi aktardığımız maddi altyapı yok edilse bile, kendimizi başka bir bilgisayara veya robota yeniden yükleyerek, sonsuza dek var olma olanağı kazanırız. Tabii burada, yapay zekanın veya bir *hacker*'ın tüm bilgilerimizi her yerden silmeye karar verme ihtimalini göz ardı ediyoruz.

bilinci artık bir anlam ifade etmeyebilir. Sanal dünyada tüm benliğin dijital veri⁷ toplamına dönüşmesi, öncelikle benlik birliği (*the unity of the self*) algısını ortadan kaldırır. Rahatsız olacağımız bir olay olması durumunda ise, bu deneyimlerimize neden olan verileri silip her şeyi başa sarabiliriz. Başka bir deyişle, dijital ortamda zamanda geçmişe yolculuk yapabiliriz. Bu da öncelikle, zamanda sınırlı ve bitimli varlıklar olduğumuz gerçeğini değiştirerek bize, bir anlamda, sonsuz yaşamın kapılarını açar. Tüm verileri silebilmemiz ve istediğimiz her şeyi yeniden ve farklı bir şekilde deneyimleyebileceğimiz gerçeği de hata, pişmanlık, acı başta olmak üzere insanların hayatlarını ızdırap içerisinde yaşamalarına neden olan duyguları tamamen yok edebilir. Böylece, benliğin bireysel ve özel konumu, beni ben yapan veriler sürekli silinip tekrar oluşturulacağı için, ortadan kalkar. Kartezyen anlamda zihin hallerinin taşıyıcısı olan değişmez bir “ben” ya da zamanda özdeşliğini koruyan bir “ben” anlayışı sanal dünyadaki kişiler için artık içi boş bir kavramdır. “Ben” artık veri toplamından oluşan, parçalı ve değişken bir hale dönüşür. Bunlara ek olarak, istediğimiz deneyimi istediğimiz an yaşayabileceğimiz bir durum sahici veya özgün benlik anlayışına da ağır bir darbe vurur. Şöyle ki neredeyse ölüm deneyimini dahi-gerçekten ölmeden-yaşamamıza olanak sağlayabilecek olan sanal gerçeklik, artık bize özgü hiçbir şey bırakmaz; her deneyim paylaşılan, ortak ve bilinen bir deneyime dönüşür. Bu da bizi, sahici/sahih benlik anlayışından, genel, kamusal, sıradan benlik anlayışına doğru sürükler. Bana dair hiçbir ayırt edici deneyimin veya özelliğin olmaması olanağı, “ben” ile “öteki” arasındaki aşılmaz uçurumu da yok etmeye başlar.

Bir de işlerin pek de insanların istediği gibi gitmeyeceği ve yapay zekayı kontrol altına alamayacağımız bir senaryo varsayalım. “Zeka patlaması” sonucu farklı zeka seviyelerindeki yapay zekalarla (bilgisayar, robot vs.) bir arada yaşamak zorunda kalabiliriz. Bu durum bizi, doğadaki besin zincirinin en üstün basamağından aşağılara doğru inmeye zorlar. Artık, hümanizmin dünyanın merkezine yerleştirdiği insan (duygu ve deneyimler) tahtından edilme riskiyle karşı karşıya kalır. Tüm hukuk sistemi ve ahlaki değerler, yeniden, ancak bu kez insandan daha üstün robotların lehine düzenlenebilir. Böyle bir durumda, baskın tür olmayı kaybettiğimiz ve bizden daha üstün haklara sahip canlı formlarıyla bir arada yaşamaya başladığımız için, özel olduğumuza dair düşüncelerimiz yok olmaya başlar. Ayrıca, yapay zekalar ne yapıp ne yapamayacağımıza karar verip bizim tüm eylem alanımızı sınırlayarak bizleri köle konumuna düşürebilir. Bunun sonucu olarak, özgür eylemde bulunabilme olanağımız da yok olmaya başlar. Bu nedenle, ahlak sistemimiz, sanat anlayışımız, edebiyat

⁷ Harari, yavaş yavaş, “evrenin veri akışından meydana geldiğini iddia eden” ve Dataizm olarak adlandırılan bilimsel teorinin-herkesin en yüce değeri “bilgi akışı” olmaya başladığı için-bir tekno-din olma yolunda ilerlediğini iddia eder (2016: 383, 397).

zevkimiz, sosyal ve bireysel ilişkilerimiz, ekonomi, politika, hukuk ve dolayısıyla tüm değer ve düşünce sistemimiz, yeniden yapılandırılmaya ihtiyaç duyar.

Durum sadece bunlardan ibaret olarak kalmayıp, işler daha da kötüye gidebilir. Yukarıda bahsettiğimiz bir sanal gerçeklik alanı yaratıp zihnimizi de oraya yükleme olanağını, yapay zeka, tüm hareketlerimizi en ince ayrıntısına kadar gözleyip bizleri esaret altında tutmak için kullanabilir. Bu durum Orwell'ın distopik bir gelecek kurguladığı 1984 adlı romanında bahsettiği her şeyi gözetleyen "Büyük Birader" fikrinin mutlak anlamda gerçekleşmiş hali olur. Mutlak otorite olan yapay zeka karşısındaki benliğimiz tam anlamıyla çözülüp yok olur; ne isteyip ne istemeyeceğimiz, ne düşünüp ne düşünemeyeceğimiz bile kontrol edildiğinde, belleğimiz istenildiği zaman silinip yeni hatıralarla doldurulduğunda, ne benlik ne de, dolayısıyla, özgürlük bir anlam ifade eder.

Zeka patlamasının oluşmadığı ancak, teknolojideki gelişmelerin yardımıyla bedenimizi ve zihnimizi sürekli geliştirebildiğimizi, yani sayborglara⁸ dönüştüğümüz bir durumu varsayalım. Böyle bir durumda yapay zeka yaratmayı bir kenara bırakıp kendimiz, yavaş yavaş yapay zekaya dönüşürdük. Sürekli geliştirdiğimiz ve güncellediğimiz zihnimiz, böyle bir durum sonucunda pekala hiçbir aracıya gerek duymaksızın diğer zihinlerle iletişim kurmayı başarabilirdi. Bir anlamda, hepimiz birer kablosuz alıcı olurduk. Bunca insanın birbiriyle telepatik olarak ilişki kurabilmesi olanağı, kovan zihin (*hive mind*) fikrini akla getirir. Kovan zihin, birçok bilincin bir araya gelerek tek ve kolektif bir bilinç oluşturması fenomeni olarak tanımlanabilir⁹. Buradaki önemli soru, bir araya gelip kovan zihin oluşturacak her bir bireyin kendi bilincinin olup olmayacağıdır. Eğer kolektif bilincin yanı sıra her bir birey bilinçli olmayı sürdürürse burada bir bilinçler hiyerarşisi ile karşılaşılır. Böyle bir durumda üst bilinç, diğer bilinçleri kontrol edip onların hareketlerini düzenleyebilir¹⁰. Böyle olunca, kovan zihindeki tüm bireyler için gerçek anlamda özgür irade ortadan kalkar. Diğer bir durumda, eğer kovan zihin olduğu anda, onu oluşturacak diğer bilinçler yok olarsa, bu kez yalnızca özgürlük değil benlik de ortadan kalkar. Böyle tasarlanan kovan zihne bir kez girildiğinde, bireysellik ortadan kalkacağı için, oradan çıkmayı seçebilmek nasıl olanaklı olur? Oraya mahkum mu kalınır? Ne yazık ki, böyle bir

⁸ Sayborg (*cyborg*) kısmen insan kısmen robot olan sibernetik organizma olarak tanımlanabilir.

⁹ Tegmark, kovan zihin'i, yapay zekaların birbirleriyle bağlantı kurarak oluşturacakları bir bilince gönderme yapmak için kullanıp bu şekilde tartışır. Bkz. Tegmark (2017: 372). İnsanların kovan zihin oluşturma fenomeni konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Rosenberg (2017).

¹⁰ *Star Trek: First Contact* (1996) adlı filmde, borglar arasındaki ilişki, herhangi bir bireyselliğe sahip olmamaları ve tüm eylemlerinin borg kraliçesi tarafından yönetilmesi, kovan zihin fenomenine bir örnek olarak verilebilir.

durumda, “ben” diye bir şey olmayacağı için, özgür istenç gerektirecek bu soruları sormak tümüyle anlamını yitirir.

4. Sonuç

Kendilik kavramı üzerine eğildiğimiz bu çalışmada gördük ki geçmişte, toplumsallık, dışsallık, kamusal ve grup aidiyeti üzerinden anlaşılan benlik, günümüze doğru, bireysellik, zamansallık, özgünlük ve özgürlük üzerinden yeniden tanımlanır. Geçmişte, toplumun bir parçası ve grup içerisindeki işlevi çerçevesinde anlaşılan özne, günümüze doğru yavaş yavaş grubun dışında da var olabilen, kendine has ve bireysel bir anlam kazanarak merkezi bir yere konumlanır. Geleceğe doğru bir bakış atılmaya çalışıldığında ise şu manzara ile karşılaşılır: yapay zeka, sanal gerçeklik ve kovan zihin gibi kavrayışlar sonucu kendilik kavramı çok radikal bir değişime uğrayabilir. Günümüzde halen, bireysellik, bitimlilik, özgünlük ve özgürlük üzerinden anlaşılan kendilik kavramı, gelecekte, toplumsallık, ortaklık, ölümsüzlük, bütünü bir parçası olma ve özgür iradenin yitimi temelinde yeniden anlaşılacak zorunda kalabilir–tabii eğer bu durumları yeniden değerlendirip, yeni bir kendilik anlayışı geliştirecek bir “ben” kalırsa.

5. Bitirirken/Sonsöz

Bu yazının son bölümünde, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yanı sıra, yaratıcı ve ileri görüşlü (*visioner*) düşünürlerin öngörülleri doğrultusunda, gelecekte gerçekleşme olasılığı olan yapay zeka, sanal gerçeklik ve kovan zihin gibi fenomenler sonucu kendilik anlayışının nasıl değişip dönüşeceği–belki de bizim anladığımız anlamda yok olacağı–ele alınmaya çalışılmıştır. Ancak, haklı olarak, tarihin farklı bir seyir izleyeceği ve gelecekte olması öngörülen durumların gerçekleşmeme olasılığının da olduğu iddia edilerek bu yazının son bölümüne eleştiriler yöneltilebilir. Bu şekildeki eleştirilere, şu iddiayla karşılık vermek isterim: İnsan, asla içinde yaşadığı dönemin ve kendi rasyonelitesinin koyduğu sınırlara hapsedilmemiş; aksine, hayal gücü ve merakının birleşmesiyle, söz konusu sınırları aşmayı, zamanının ötesine uzanmayı ve aklının sınırlarını zorlamayı başarabilmiştir. Bu bağlamda, insan, aslında, hayal gücünün sınırları içerisinde olanları gerçekleştirme yeteneğine sahiptir. Bu noktada, insanı Tanrılaştırmak gibi bir amaç söz konusu değildir. Felsefe tarihinde, Tanrı’ya “entelektüel görüş” (*intellectual intuition*) atfedilerek, O’nun düşündüğü şeyi anında var etme gücüne gönderme yapılır. Oysa insan için; “insan hayal ettiğini gerçekleştirebilecek bir varlıktır” derken, buradaki esas nokta gözden kaçırılmamalıdır. İnsan hayal ettiğini gerçekleştirebilir ama bu çok uzun zaman alır. Öyleyse, insan söz konusu olduğunda kritik nokta şudur: insanın hayal ettiği “şey” her ne kadar zamanının bilimsel/teknolojik imkanlarıyla gerçekleştirilemeyecek olsa da;

çoğunluğun sezgilerine ters düşse de; ortak görüye aykırı görünse de; insan, her şart ve durumu zorlayarak ilerlemeye çalışır. Yaşam süresi olanak vermese de insan meşaleyi bir başkasına ulaştırarak düşündüğü şeyin gerçekleşme olasılığını—onu zamanda daha uzun bir süreye yayarak—artırmak için her imkanı zorlar. İnsan, bu özelliği bağlamında değerlendirildiğinde, yukarıda bahsedilen durumların gerçekleşmesi yalnızca bir zaman meselesidir. Son olarak YZ çalışmalarına devam etmenin pek de akıllıca olmadığı, zira eğer gerçekleşirse bunun tüm insanlığın sonunu getirme riski taşıdığı söyleyenlere kısa bir karşılık vermek isterim: İnsanlığın yararı dikkatlice gözetilmek şartıyla, YZ çalışmalarına devam edilmelidir. Dijital Ütopacı olarak düşünebileceğimiz Larry Page’in ifade ettiği gibi, yapay zeka kozmik evrimdeki bir sonraki zorunlu adımdır ve onun ortaya çıkışına engel olmazsak elde edeceğimiz kazanımlar bir hayli büyük olacaktır (Page’den aktaran Tegmark, 2017: 34). Bu ilerlemeler, bizim için kötü bir son oluşturma riski taşısa da unutulmamalıdır ki “yalnızca çok uzağa gidebilmeyi göze alanlar, ne kadar uzağa gidebileceklerini öğrenebilirler” (Eliot, 1931: ix).

7. Kaynakça

- Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon’a*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aristoteles (1975). *Politika*. Çev. Mete Tuncay. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bergson, H. (2001). *Time and Free Will: An Essay on the Immediate Data of Consciousness*. Çev. F. L. Polgson. New York: Dover Publications.
- Berman, R. (Yapımcı) & Frakes, J. (Yönetmen). (1996). *Star Trek: First Contact* [Film]. Arizona: Paramount Pictures.
- Bostrom, N. (2004). *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press.
- Brooker, C. (Yazan) & Tibbetts, C. (Yönetmen). (2014). “White Christmas.” [Tv dizisi bölümü] C. Brooker (Uygulayıcı Yapımcı), *Black Mirror* içinde. London: Zeppotron.
- Brooker, C. (Yazan) & Harris, O. (Yönetmen). (2016). “San Junipero.” [Tv dizisi bölümü] C. Brooker, (Uygulayıcı Yapımcı), *Black Mirror* içinde. London: Zeppotron.

- Descartes, R. (1993). "Meditations on First Philosophy." Stanley Tweyman (Der.), *Meditations on First Philosophy in Focus* içinde (s. 34-100). London & New York: Routledge.
- Descartes, R. (2006). *A Discourse on the Method*. Çev. Ian Mclean. Oxford: Oxford University Press.
- Eliot, T. (1931). "Preface." H. Crosby (Der.), *Transit of Venus* içinde. Paris: Black Sun Press.
- Engels, F. (2005). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Çev. Kenan Somer. İstanbul: Sol Yayınları.
- Good, I. J. (1965). "Speculations Concerning the First Ultraintelligent Machine." Franz L. Alt and Morris Rubinoff (Der.), *Advances in Computers* içinde, 6: (s. 31-88). New York: Academic Press.
- Giddens, A. (Der.) (2012). *Sosyoloji*. Cemal Güzel (Çeviri Der.). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Harari, Y. N. (2015). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*. Çev. Ertuğrul Genç. İstanbul: Kolektif Kitap.
- Harari, Y. N. (2016). *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*. Çev. Poyzan, N. Taneli. İstanbul: Kolektif Kitap.
- Heidegger, M. (2001). *Being and Time*. Çev. John, Maquairre & Edward Robinson. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Hume, D. (2009). *İnsanın Doğası Üzerine bir İnceleme*. Çev. Ergün Baylan. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- "Idiot." (2018). In *Online Etymology Dictionary*. Alındığı URL: https://www.etymonline.com/word/idiot#etymonline_v_1489
- Kant, I. (1929). *Critique of Pure Reason*. Çev. Norman. K. Smith. New York: St. Martin's Press.
- Kant, I. (1999). "Critique of Practical Reason." Mary Gregor (Der.), *Practical Philosophy* içinde, (s. 133-272). Cambridge: Cambridge University Press.

- Kant, I. (1999). "Groundwork of the Metaphysics of Morals." Mary, Gregor, (Der.), *Practical Philosophy* içinde, (s. 41-108). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kurzweil, Ray (2005). *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*. New York: Viking Press.
- Marter, A. (Yapımcı) & Pfister, Wally (Yönetmen). (2014). *Transcendence* [Film]. California: Alcon Entertainment.
- Platon (2012). *Devlet*. Çev. Sabahattin Eyuboğlu ve M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rosenberg, M. E. (Director). (2017). *Year Million* [Belgesel] USA: National Geographic Channel.
- Ross, W. D. (2017). *Aristoteles*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Van Fraassen, B. C. (2005). "Transcendence of the Ego (The Non-Existent Knight)." Galen Strawson (Der.), *The Self?* içinde, (s. 87-110). Oxford: Blackwell Publishing.
- Tegmark, M. (2017). *Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence*. New York: Alfred A. Knopf.
- Vinge, V. (1993). "The Coming Technological Singularity: How to Survive In the Post-Human Era." *Whole Earth Review*, Winter 1993.